

Жунусов А. К.

СИНОНИМДЕРДИН СТРУКТУРАЛЫК, СЕМАНТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Жунусов А. К.

СТРУКТУРНЫЕ, СЕМАНТИЧЕСКИЕ СТРОЕНИЯ СИНОНИМОВ

A. K. Zhunusov

STRUCTURAL, SEMANTIC STRUCTURE OF SYNONYMS

УДК:175.23

Бул макалада синтаксистик синонимиянын лексикалык, морфологиялык синонимдер менен болгон карым-катышы жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: синтаксистик синонимия, морфологиялык синонимия, лексикалык синонимия.

В статье рассматриваются взаимно связи синтаксических, лексических, морфологических синонимов.

Ключевые слова: синтаксическая синонимия, морфологическая синонимия, лексическая синонимия.

The article considered inter connection, syntactic, lexical, morphological synonyms.

Key words: syntactic synonymy, morphological synonymy, lexical synonymy.

Синонимдер маселеси боюнча илимий изилдөөлөр арбыган сайын, анын тигил же бул теориялык жоболору боюнча илимий көз караштардын ар түрдүүлүгү пайда болгон. Эгерде биз сөз кылган адабияттык жалпы обзорго көңүл бурсак, синонимия деген эмне? деген суроонун өзүнө карата эле жалпы изилдөөчүлөрдүн эки түрдүү көзкарашын байкайбыз.

Биринчи көз караштагылар (Л. А.Булаховский, 1953, А. Н. Гвоздев 1955; А. И. Ефимов, 1961, 1969; А. М. Финкель, Н. М. Баженов, 1954, ж. б.) синонимдерди маанилик жактан өз ара жакын, бирок бирдей эмес сөздөр деп эсептешсе, экинчи көзкараштагылар (Р. А. Будагов, 1958; Н. М. Шанский, 1957; Галкина-Федорук, К. В. Горшков, 1962 ж. б.) синонимдерди мааниси боюнча бирдей сөздөр катары баалашат. Бул экинчи көз караштагылар «бир сөз - бир түшүнүк» деген тезиске таянышат.

Албетте, бул эки көз караш тең кийинки изилдөөчүлөр тарабынан колдоого алынган жок. Анткени бул эки көзкарашта синонимдердин маанилик жактан эки түрдүү дөңгөөлдеги жакындыгынын бири ашкере бааланат. Ошондуктан азыркы учурда синонимдерди мааниси боюнча өз ара бирдей (жакшы-дурус-жаман эмес-мыкты ж.б.у.с) же жакын (сулуу-кооз) сөздөр катары аныкташат (М. И. Фомина, 1978; Д. Н. Шмелев, 1977; П. А. Лекант, 1982, ЛЕС, 1990 ж. б.) Мындай позицияны азербайжан, казак, өзбек, түркмөн филологдору менен биримдикте кыргыз тилчи-илимпоздору да (Б. Суранчиева, 1967; К. К. Сартбаев (1987), Ж. Мамытов, 1971, 1999; Т. К. Ахматов жана Ж. Мукамбаев 1978; А. Жалилов, 1996 ж. б.) колдошот.

Булардан тышкары, синонимдердин табиятын аныктоодо сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарылдыгын эскерткен лингвисттер да

кездешет. Бирок бул багыттагы көзкарашта эки түрдүү позиция бар. Биринчи позициядагылар (М. Ф. Палевская, 1964; Р. А. Будагов, 1965; Ф. К. Гужва, 1973; А. Гурбанов, 1967; Б. Абдуллаев, 1963; А. Демирзаде, 1962; Т. Аширбаев, 2000 ж. б.) сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүгүн биринчи орунга коюшат. Тагыраак айтканда, синонимия – бул мааниси боюнча бирдей, стилистикалык боегу боюнча айырмаланган сөздөр. Маселен, профессор Т. Аширбаевдин ою боюнча, «...стилистикалык маанинин жардамы менен ошол сөздүн лексикалык мааниси такталат, өзгөчө боектуулук касиетин ачат» (2000, 115). Экинчи позициядан алганда, стилистикалык синонимдер мааниси боюнча жакын, стилистикалык оттеногу боюнча гана эмес, колдонулуш чөйрөсү боюнча да айырмаланган сөздөр болуп саналат (М. Н. Кожина, 1983, 113). Чынында эле, «Синонимдерге дал келбеген компоненттер же предметтик-логикалык маани, же коннотация тиешелүү болуп турат» (И. В. Арнольд, 1990, 130). Алар керектелбеген кеп, стиль болбойт.

Кандай гана позициядагы көз карашты албайлы, алар синонимдердин түрлөрүнө карай айтылгандыгы талаш туудурбайт.

Синонимдер түзүлүшү боюнча жалпысынан лексикалык жана грамматикалык синонимдер болуп экиге бөлүнөт. Биздин изилдөөбүздүн нагыз объектисин синтаксистик синонимия түзгөндүктөн, лексикалык синонимдерди аларга салыштыруу максатында учкай гана токтолобуз.

Лексикалык синонимдерге берген мааниси жагынан окшош же өз ара жакын, кошумча мааниси же стилистикалык боегу боюнча, же болбосо, ошол эки белгиси менен тең айырмаланган жеке сөздөр жана ажырагыс сөздөрдүн тизмеги кирет.

Лексикалык синонимдер өз ара семантикалык жана стилистикалык синонимдер болуп экиге ажыратылат.

Идеографиялык синонимдер маанилик жактан гана окшош келет да, синонимдик катардын эч кайсынысы стилистикалык боекко ээ болбойт. Мындай синонимдерге мүнөздүү белгилерди профессор Ж. Мамытов мындайча белгилейт: жалпысынан бир гана түшүнүктү же бири-бирине өтө жакын түшүнүктөрдү билдириши; алардын тыбыштык курамы жактан ар башка болушу; бир сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү; синтаксистик бирдей мүчөлүк кызматта келиши (1999, 131). Албетте, идеографиялык синонимдерди биринин ордуна экинчисин эркин колдоно берүү мүмкүн эмес: *Эр - баатыр, аспан –*

курал – жабдык – жарак - шайман, башка- бөлөк- бөтөн.

Стилистикалык синонимдерге мааниси боюнча окшош же бири-бирине жакын, бирок стилистикалык жактан айырмаланган синонимдер кирет. Мисалы: *карья-чал, өзүмчүл-мыкчыгер, бала-перзент, сокур-көр-азиз*. Бирок А.П.Евгеньева синонимдерди идеографиялык жана стилистикалык түрлөргө бөлүштүрүүгө каршы. Анын ою боюнча, синонимдердин стилистикалык жана маанилик жагы ажырагыс биримдикте (1970,11).

Ж. Мамытов лексикалык синонимдердин үчүнчү түрүн-семантикалык - стилистикалык түрүн өзүнчө бөлүп карайт (1999, 141). Түркологиялык көп эмгектерде эки гана түрү көрсөтүлгөндүктөн, биз бул үчүнчү түрүнө кайрылган жокпуз.

Синонимдер маанилик карым-катышына карай нагыз жана контексттик синонимдер болуп экиге бөлүнөт. Кеп тизмегинен тышкары өз алдынча туруп эле маанилик жакындык түзүп турган сөздөр нагыз синонимдер болот. Мисалы: *кедей-жакыр, бат - тез, адам - киши, жакиши - мыкты*.

Эгерде өз алдынча турганда маанилик окшоштукка ээ болбой, кеп тизмегинде гана маанилик жакындык түзүп турса, контексттик синоним деп эсептелет. Мисалы: 1. Кудай ай, *нур* жаап жатат (Н. Байтемиров). 2. Андай *чийки* иштер кээде өтүп кетиши мүмкүн («Кыргыз Туусу»). 3.Секетбайдан бир *шиңил* таштап койчу (М. Гапаров).

Бул сыяктуу сөздөр көбүнчө өтмө мааниде колдонулат да, эмоциялануу-экспрессивдүү боекко ээ болот. Эгер аларды контексттен бөлүп алсак, синонимдик (нур – ырыскы-түшүм, чийки – жеткилен эмес, жараксыз, шиңил- куплет), бир аталыштагы сөздөр маанилештик касиетинен ажырайт.

Фразеологизмдер структурасы боюнча сүйлөмгө же эркин сөз тизмектерине окшош болгону менен, татаал сөздөр сыяктуу эле бир суроого жооп берип, бир гана түшүнүктү билдиргендиктен, алардын синонимиясын да лексикалык синонимиянын чегинде кароого туура келет. Эгер аларды тигил же бул аспектиде (мисалы, стилистикалык аспектиде) кароо керек болсо, өзүнчө бөлүп изилдешет. Андай изилдөөлөр эң эле арбын. Ал эми синонимдик планда ой жүгүртсөк, фразеологизмдер да негизинен лексикалык синонимдерге окшош. Бирок алардагы негизги айырмачылык ар убак эмоцияналык-экспрессивдик боекко ээ болот, экинчиден, милдеттүү түрдө кадыресе айтылыштагы синоними бар, үчүнчүдөн, өз ара синонимдеш болушу да, болбостугу да мүмкүн. Мисалы: жанын койбоо-жакасына жармашуу-этегине эргешүү - уйкактай жармашуу - ысык боткодой жабышуу - ой боюна койбоо.

Лексикалык жана синтаксистик синонимдер структурасына карай да өзгөчөлөнөт, башкача айтканда, лексикалык синонимдер бир гана сөздөн, синтаксистик синонимдер толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан турат деп бүтүм чыгаруу жетишсиздик кылат. Алардын табиятын аныктоо үчүн бул экөөнүн окшош жана айырмалуу белгилерин тактоо зарылчылыгы туулат.

Синтаксистик синонимдер менен лексикалык синонимдерге тиешелүү төмөндөгүдөй жалпылыктар бар: биринчиден, речте аткарган кызматы, сөз колдонуудагы ийкемдүүлүгү, тилди байытуу мүмкүндүгү жана сөз чеберлеринин кеп түзүүдө аларды тандай алуу үчүн ыңгайлуулукту пайда кылышы, экинчиден, синонимдик катардын маанилик жакындыгы же окшоштугу, пайда болуу, баюу ыгынын окшоштугу. Тагыраак айтканда, өз тилибизде ар убак колдонулуп келген түшүнүктүү сөздөрдүн, кээде башка тилдерден кирген сөздөрдүн катышуусу менен жасалышы, адабий тилдин же жергиликтүү диалектилик айтылыштардын эсебинен байып турушу аркылуу өз ара биримдикте турат.

Бул экөөнүн айырмачылыктары ички касиеттерине байланышкан. Биринчиден, лексикалык синонимдер атоо маанисинде гана келип, нерселердин, кубулуштардын атын, белгисин, кыймыл-аракетин, кыймыл-аракеттин ордун, мезгилин билдирүү менен чектелет (акча-пул - чака, жытта-иске, бирге-чогуу-жанаша-катар, арийне-албетте-ырас ж. б.). Ал эми синтаксистик синонимдер ошол заттын, нерсенин, кубулуштун, кыймыл-аракеттин жана белгилердин ортосундагы байланыш - катышты билдирет, номинацияга жан киргизет (Акылдуу адам аз сүйлөйт - акылы көп адам көп сүйлөбөйт). Экинчиден, лексикалык синонимдердин катары бирдей грамматикалык категорияга кошулуп, окшош формада турат. Синтаксистик синонимдер өз ара айырмалуу грамматикалык түзүлүштө келет. Эгер абсалюттук окшоштукта турса, синонимдик касиеттен ажырайт. Төртүнчүдөн, эң негизги айырмачылыгы лексикалык синонимдер бир компоненттүү (татаал сөздөрдөн, фразеологизмдерден башкасы), синтаксистик синонимдер көп компоненттүү, татаал түзүлүштө келет. Натыйжада «синтаксистик синонимия өзүнүн өнүккөндүгү жана молдуулугу менен башка деңгээлдердин синонимиясынан кескин айырмаланат» (Т. Аширбаев, 2001, 90). Синтаксистик синонимдер дал ошондой касиети менен кепте чоң мүмкүнчүлүккө ээ.

Синтаксистик синонимдер менен лексикалык синонимдердин мындай жалпылык жана окшош белгилерин тактоо алардын башка касиеттерин аныктоого да өбөлгө түзөт жана бул маселе боюнча изилдөө иштерин жеңилдетет.

Грамматиканын эки тармагы катарында морфологиянын да, синтаксистин да өз алдынча изилдөө объектиси бар экени белгилүү. Демек, грамматикалык синонимдин эки түрү катарында морфологиялык жана синтаксистик синонимдерге тиешелүү жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр жок эмес.

Морфологиялык синонимдер грамматикалык формалары (сөз мүчөлөрү) боюнча айырмаланган, мааниси окшош сөздөр болуп саналат. Тилекке каршы, ушул кезге чейин түркологиялык эмгектерде морфологиялык синонимдер тууралуу кеңири маалымат жок. Академик Б. Ө. Орозбаеванын «Сөз курамы» деген белгилүү монографиясында гана сөз мүчөлөрүнүн ортосундагы синонимия жөнүндө учкай сөз козголуп, *ал турмак - ал турсун - ал*

тургай, суучул - суучу, аткар - атказ, көмкөр - көмөр сыяктуу мисалдар келтирилген (2000, 218-219). Ошондой эле өзбек тилинин академиялык лексикологиясында да *айбли - айбдор, хабарсыз-бейхабар, серхаракат - харакатчан, уринсиз - наурин* сыяктуу сөздөрдүн синонимдеш экени ырасталат, бирок алар лексикалык синоним катары каралат (1981, 248-249). Эми орус тилинин фактыларына көңүл буралы: стакан чая - стакан чаю, красивый-красив, умнейший-самый умный, запеть-начать петь сыяктуу сөздөр морфологиялык синонимдер катары эсептелет (Н. М. Шанский, 1989, СРЯ 85- 98). Албетте, орус тилинин сөз курамы түрк тилдеринен кескин айырмаланат. Ошондой болсо да жогорку үч тилдеги мисалдарда семантика-грамматикалык жакындык жок эмес.

Эгерде синоним мүчөлөр аркылуу жасалган синонимдерди да лексикалык синонимдерге кошсок, анда морфологиялык синонимдерге орун калбаса керек. Экинчиден, синоним түзгөн аффикстерди же кызматчы сөздү тексттен алып салсак, анда алар синонимдеш болбой калат. Мисалы: Бетине упа *сүйкөбөчү*, нуру кетет (Н. Байтемиров) - Бетине упа *сүйкөбө*, нуру кетет (синонимдер *сүйкөбөчү-сүйкөбө*). Эгер *сүйкөбөчү* деген сөздөгү *-чы* мүчөсү болбосо, алып салсак, маанилик оттенек жоюлмак.

Демек, сөздөрдө жана ажырагыс сөз тизмектеринде морфологиялык каражаттар аркылуу маанилештик пайда болсо, морфологиялык синоним катары таанылыш керек.

Бул тууралуу А. Хасенованын пикирин колдобой коюу мүмкүн эмес. Автор этиштин лексика-грамматикалык табиятына арналган монографиясында *кеңес этти - кеңешти, сөйлес кылын-сөйлесин* сыяктуу аналитикалык формалар менен синтетикалык формалардын биримдикте келишин, *аларып-алайып, узар-узай, кишир-кишире* сыяктуу синтетикалык формалардын параллель колдонулушун, *үмүт кылгандай болуп - үмүттүү болуп* сыяктуу аналитикалык формалардын алмашылып колдонулушун да синоним катары эсептейт (1971, 155-163).

Мына ушуга карай этиш сөздөрдө гана эмес, башка сөз түркүмдөрүндө деле бул сыяктуу мыйзам ченем болууга тийиш. Бирок тилекке каршы, башка сөз түркүмдөрүндөгү синоним түзүүчү морфемалар терең изилденбей келе жатат.

Ошентип, морфологиялык синонимдер бир гана унгудан түрдүү аффикстердин же көмөкчү сөздөрдүн жардамы аркылуу жасалат деген жыйынтыкка келебиз.

Алардын сүйлөм ичиндеги грамматикалык формасын өзгөртүп, айырмалуу абалга келиши, кээде эки компоненттүү болушу синтаксистик, анын ичинен сүйлөм мүчөлөрүнүн синонимиясына жакындаша, жеке компоненттүүлүгү лексикалык синонимдерге жакындашат. Бирок лексикалык синонимдер түрдүү уңгулардан турса (*жыргал - ыракат, убай-үзүр*), морфологиялык синонимдер бир гана унгудан туруп, сөз формасы боюнча өзгөчөлөнөт. Мисалы: Ыманбай кээде *балачасынан* мулундап коет -

Ыманбай кээде *балача* мулундап коет - Ыманбай кээде *балады* мулундап коет - Ыманбай кээде *бала сыяктуу* мулундап коет. Синтаксистик синонимдерге салыштырмалуу морфологиялык синонимдер функционалдык жактан чектелген. Ошондуктан А. М. Пешковский: «Биздин тилибиздеги морфологиялык синонимдерди манжа менен эсептөөгө болот», - деп жазган (1930, 153).

Морфологиялык синонимдер, жогоруда биз белгилегендей, сүйлөм мүчөлөрүнүн, кээде сөз айкаштарынын синонимдерине окшош келет. Аларды мындайча айырмалоого болот:

1) Морфологиялык синонимдер ар убак бирдей мүчөлүк милдет аткарат. Сүйлөм мүчөлөрүнүн синонимдери түрдүү мүчөлүк милдет аткарат, башкача айтканда, өз ара жакын маанини эки башка сүйлөм мүчөсү камсыз кылат. Мисалы: 1. Илиястын жолдон *кайткысы келбеди* (Ч. Айтматов), - Илияс жолдон *кайтууну каалаган жок*. Илиястын жолдон *кайткысы жок*. 2. Ысмандын *уну* Бектурганды жаш баладай эрээркетти (А. Токомбаев) - Ысмандын *үнүнөн* Бектурган жаш баладай эрээркеди. Биринчи сүйлөмдөгү синонимдер баяндоочтук гана милдет аткарды. Экинчи сүйлөмдө *уну* деген ээге чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып, толуктоочко айланды да, мурдагы ээрчишүү байланыш башкаруу байланышына өттү;

2) Морфологиялык синонимдер уңгуга мүчөлөрдүн же префикстердин жалганышы аркылуу уюштурулса, сүйлөм мүчөлөрүнүн синонимдештиги синтаксистик түрдүү каражаттар (байламта, бөлүкчө, модалы сөздөр ж. б.) аркылуу да уюштурула берет. Мисалы: 1. *Өмүрдүн арты өкүнүч болсо, алды жыргал экен* (Т. Сыдыкбеков). - *Өмүрдүн арты өкүнүч болсо да, алды жыргал тура*. 2. *Күнөн күнгө күн жылымдады* (Н. Байтемиров) - *Күн өткөн сайын күн жылымдады*. 3. *Алым да эртеге келип калар* (К. Жантөшев) - *Алымдын да эртеге келип калышы мүмкүн* - *Алым да эртеге келип калса керек*.

3) Морфологиялык синонимдерде сөз мүчөлөрүнүн түшүп колдонулушу синонимдүүлүктү билдирбейт. Ал эми синтаксистик синонимдерде тиги же бул сүйлөм мүчөсүнүн түшүп калышы синонимдерди уюштурат. Мисалы: 1. *Эки сөздүн башын курай албаган адамдар да бар* (С. Өмүрбаев) - *Эки сөздүн башын курай албагандар да бар*. 2. *Атын таптап жөө келди* (Ж. Медетов) - *Атын таптап келди* - *Атсыз жөө келди*.

Жыйынтыктап айтканда, М. Ф. Палевская жазгандай, морфологиялык синонимдерди сөз өзгөртүү, форма жасоо, морфологиялык тиги же бул категориялардын параллель формалары жана ал формалардын жалпы грамматикалык маанисин айырмалоочу оттенкалар уюштурат (1964,96). Ал эми синтаксистик синонимдер түрдүү сүйлөм мүчөлөрүнүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн жалпы грамматикалык маанисин айырмалоочу оттенкаларга ээ болуш керек. Тагыраак айтканда, морфологиялык синонимдерди тиги же бул сөз мүчөлөрү башка түзүлүштөгү сөздөр менен маанилештиги түзсө, синтаксистик синонимдерди сүйлөм мүчөлөрүнүн,

сөз айкаштарынын, сүйлөм типтеринин маанилештиги түзөт. Мында тилдин структуралык деңгээли жатат. Ошого байланыштуу синтаксистик синонимдерди маанилештигинин алыстык-жакындык деңгээлине карай структуралык окшош элементтүү, структуралык жактан айырмаланган, структуралык жактан кескин айырмаланган синтаксистик синонимдер зонасына бөлүп караш керек.

Структуралык окшош элементтүү жай сүйлөмдөрдүн синонимиясына сүйлөм мүчөлөрүнүн грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу синтаксистик синонимдер кирет.

Структуралык жактан айырмаланган жай сүйлөмдөрдүн синонимиясына бир типтеги сүйлөмдөр ортосундагы маанилештиги кирет. Маселен, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара синонимдештиги, татаал сүйлөмдөрдүн өз ара синонимдештиги.

Структуралык жактан кескин айырмаланган жай сүйлөмдөрдүн синонимиясына түрдүү типтеги сүйлөмдөр ортосундагы маанилештиги кирет. Маселен, бир составдуу жана эки составдуу сүйлөмдөрдүн, жөнөкөй сүйлөмдөр менен татаал сүйлөмдөрдүн, синтаксистик түрмөктөрдүн менен башка типтеги сүйлөмдөрдүн өз ара синонимдештиги. Дал ушундай маселелер ишибиздин негизги мазмунун түзөт.

Адабияттар:

1. Зайцева Л. П. Синтаксические варианты и синтаксическая синонимия // Вопросы общего и романо-германского языкознания. Вып. XXI. Серия филологических наук, № 113. - Уфа, 1964. – с. 78.
2. Палевская М. Ф. Синонимы русском языке. - М., 1964. – с. 128.
3. Попова З. Л. Синтаксические варианты и их разновидность // Научная конференция проблемы синхронного грамматического строя языка. - М., 1965. – с.152 – 154.
4. Распопов И.П., Сычева С.Н. Синтаксическая деривация и синтаксическая синонимия. //Науч. док. выс. школ. ФН. – 1974. №3. –с. 66-72.
5. Сергалиев М. Синтаксистик синонимдер. – Алма-Ата.: Мектеп. 1981. – 199 б.
6. Сухотин В. П. Синтаксическая синонимия в современном русском литературном языке - М., 1970. – с. 10.
7. Шендельс Е. И. Понятие грамматической синонимии. //Науч. доклады выс. школы. Филологические науки, 1959. № 1. -с. 68-81.
8. Мусаев С. Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке – Ф.: Илим.1987. – с. 159.
9. Мусаев С. Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы. – Бишкек, 2000. – 388 б.
10. Мусаев С. Ж. Текст: прагматика, структура. – Б.: Раритет инфо, 2000.– 322 б.

Рецензент: к.филол.н., Карымшакова А.